

ÇEVİRİLER

SİBİR*

Peter B. GOLDEN

Serkan ACAR**

Batı Sibirya'yı tesmiye eden "Sibir" kaynaklarda ilk kez Cengiz çağında, XIII-XIV. asırlarda, kullanılmıştır. Çağdaş Rusçadaki Сибирь (Avrupa ve diğer dillerdeki "Siberia") adlı da buradan gelmektedir. Bu toponimin kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Hazar Kağanlığı'nın bir bölümünü teşkil eden göçebe Türk boyu Sabirler (İtil Bulgarlarında Suwār) ile ilişkilendirilen topluluğun bir kısmının M.S. VI. yüzyılın başlarında, İtil bölgesine gelmeden önce bu mınıtkada bulunmuş olabileceği ileri sürülmektedir¹. *Sabir* (*Sābir*), kelimesi Hsien-pi (*siem-bi*) adından gelmektedir ki, Hsien-piler İç Asya göçebe Proto-Moğol konfederasyonu olup M.S. II. yüzyılda Hsiung-nulara [Asya Hunları] karşı galip gelmişlerdi. Ayrıca Juan Juanlar/Avarlar ve daha başkaları da bunlardan teşekkül etmişlerdir. Geç dönem toponimi *İbir-Sibir*'in ise *Abar-Sābir*'den türediği tahmin edilmektedir². Hâlihazırdaki en tutarlı faraziye budur. Ortaçağ İslam coğrafyacılarının bildirdiği³, Kıpçak birliğinden oluşan Kimek Kağanlığı da aynı bölgede bulunmakta idi.

Bu isimden ilk olarak *Yüan-chao-pi-shih* (1240)⁴ [Moğolların Gizli Tarihi] adlı eserde bahsedilmektedir; *Shibir* şeklinde yazılan bu ad ile Orta Sibirya'dan Urallar'a kadar uzanan bir grup halk kastedilmiştir. 1320 tarihli bir Fransisken mektubunda ise *Sibur* biçiminde yazılmıştır⁵. 1367 tarihli Pizzigani kardeşlerin haritasında ve 1375 tarihli Katalan haritasında da bunlara benzer bir şekilde kaydedilmiştir: *Sebur, Pascherti* [Başkırtların]'nin kuzeyinde bulunur⁶. XIV. asrın

* Peter B. GOLDEN, "SIBİR", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Leiden, 1997, s. 531-533.

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir

¹ Patkanov, *Über das Volk der Sabiren*, 258-277.

² Quatremère, *Hisrorie*, 413 ff., Pritsak, *The Origin*, s. 278-280.

³ *Hudud al-'alam*, ed. Sotoodeh, 85-86, tr. Minorsky, 99-100, and KIMÄK.

⁴ *Secret History of the Mongols*, tr. Cleaves, 173.

⁵ Pelliot, *Notes sur le 'Turkestan'*, 51-52.

⁶ Egorov, *Ist. Geograf.*, 130-131; Yule, *Cathay*, i, 307.

başlarında ise Reşidüddin'in öncülüğünde⁷, bazı müellifler bir bölgeye "İbir Sibir" adını vermişlerdir. 1341-1349 yılları arasında yazan El Ömerî⁸, Harezmi ve Kıpçak bölümünde "Başkirt" a bitişik *Bilad-ı Sibir ve İbir*'den bahseder ve bu bölgeden "altı ay boyunca buzun kalkmadığını" belirtir. Onun çağdaşı *Libro del conoçimiento*'nun⁹ anonim İspanyol Fransisken yazarı ise, kuzeyden "Tartaria"yı kuşatan, geniş ve gayr-ı meskûn "Albizizi Ülkesi"nden bahseder. "İbir ve Sibir" tabiri Yüan-shih'de *I-pi-rh Shi-pi-rh* biçiminde görünüyor olsa gerektir¹⁰. XV. yüzyılın başlarında Johannes Schiltberger, bölge halen büyük ölçüde Ostyakların kontrolü altındayken, *İbissibur*'a karşı düzenlenen bir sefere iştirak etmişti¹¹. "Sibir Ülkesi" aynı dönemde Rus kaynaklarında da görülür¹². Geç dönem İslam kaynaklarında (XVI. yüzyılda) bölgeye "İbir-Sibir" denilmeye devam etmiştir¹³. Cengiz çağından itibaren ortaya çıktığı bilinen bu isim, belki de Moğolcadaki *siber/sibir* "sık orman, sık çalılık" kelimesinden gelmektedir;¹⁴ fakat o zamandan beri Moğollar fethettikleri bölgelerdeki mevcut etnonim ve toponimleri kullanma eğiliminde olmuşlardır [dolayısıyla] bu olası görünmemektedir.

Sibir, kaynaklardan hiçbir zaman kesin olarak tayin edilmese de, Cuci Ulusu mıntıkasının kuzeydoğu sınırından belki de, İrtiş ve Çulman ırmaklarına, Baraba ve Kulunda bozkırlarına, güneye doğru ise Altay [Dağları] ve Balkaş Gölü'ne kadar uzanıyordu¹⁵. Cengiz çağının başlarında (XIV. yüzyılın ikinci yarısında?) bu bölgede siyasi bir teşekkül ortaya çıkmıştı. Tobol ve Tura-Tavda'nın arasında bulunan bu Tümen Hanlığı'nın merkezi Çimgi-Tura idi. Hanlık bazı Kıpçak ve Türkçe konuşan Türk-Moğol göçebe topluluklar ile Nogay Orda gibi aynı çevrede bulunan unsurlardan oluşuyor ve muhalif Cuci hizipleri ile sık sık savaşıyordu. XIV. yüzyılın sonunda Timur tarafından yenilen Toktamış buraya kaçmıştı. Bölge daha sonra Cengizîlerden mevkice daha düşük olan Nogaylı Emir Edige'nin kontrolüne geçmişti. Mahalli Tatar gelenekleri biliniyorsa da (sözlü edebiyatta ve Rus yıllıklarında saklıdır) bu kayıtlar oldukça karmaşıktır. İdareyi elinde bulunduran ise (belki de bir Nogaylı boy beyi) olan Taybuğa'dır¹⁶. 1481'den bir süre önce Şibanî İbak Han, Nogaylar ile birlikte "Büyük Orda"ya öldürücü bir darbe vurdu ve bölgenin kontrolünü Taybuğalılardan aldı. Bir Taybuğalı olan Mamat (Muhammed), 1493 veya 1495 yılında İbak'ı öldürerek hanlığın kontrolünü yeniden ele geçirdi ve payitahtını Sibir/İskel/Kaşlık'a taşıdı¹⁷. Bu Sibir Hanlığı'nın başlangıcı oldu. Daha sonra Şibanîlerin elinde bulunan Tümen şeh-

⁷ Djami', ed. Alizade et al., i/1, 72-73, and ed. Karimi, i, 513

⁸ Ed. Lech, 77.

⁹ Van den Wyngaert, *Sinica Franciscana*, i, 572.

¹⁰ Ve daha sonraki Çin haritalarında, bkz. Bretschneider, *Med. Researches*, i, 37; Pelliot, *Notes critiques*, 59.

¹¹ *Bondage and travels*, ed. Telfer, 34-36, 49.

¹² *PSRL* XI, 198; *Ustyujskiy*, 70, Toktamış'ın ölüm tarihi burada 1406 veya 1407 olarak kaydedilmiştir.

¹³ *Ta'rih-i Rashidi*, tr. Ross, 282.

¹⁴ Lessing, 695.

¹⁵ Egorov, *Ist. Geograf.*, 45, 54-55.

¹⁶ Miller, i, 189-193; Frank, *Siberian chronicles*, 8-10.

¹⁷ *PSRL* XXXVI, 47; Armstrong, 66-67 (Yesipov chronicle).

rini de içine alarak, Başkırt ve Ob Ugor (Ostyak) yurtlarına doğru genişledi. Taybuğalı beylerden Yadigâr ve Bekbulat dâhili sorunlarla uğraştılar (bunların babası Kasıy/Kâzım kendi maiyetindeki adamların düzenlediği bir suikast ile öldürülmüştü) ve Moskova, Kazan’ı istila edince (1552), 1555 yılında IV. İvan’a teslim oldular. Bu onların İbak soyundan gelen Küçüm Han tarafından mağlup edilip öldürülmelerine mani olmadı (1563). Bekbulat’ın oğlu Seydäk (Сейдякъ > Seyyid) Buhara’ya kaçtı ve buradan dönem dönem direnişine devam etti. Taybuğaların dini bariz şekilde İslam olsa da (onların Müslüman oldukları gösteren Cengizîlere ait resmi bir vesika bulunmamaktadır)¹⁸ Sibir Hanlığı yönetici sınıfı yerel gelenekler ile Küçüm Han’ın nüfuzunu birleştirerek (bazen zorla) yerli halkı kendi dinlerine çevirmeye gayret etti. Bu kuzey sınırında İslamın propagandası yapılırken Nakşibendî şeyhlerinin de bazı vazifeler üstlendikleri görülmektedir. Küçüm Han’ın muvaffakiyetleri kısa ömürlü oldu. 1581 yılında Ruslar, Kossak Yermak Timofeyev’in kumandası altında Sibiryâ’nın işgaline başladılar ve 1582 yılı Ekim ayında Sibir şehrini ele geçirdiler. 1585 yılında bir Tatar, Yermak’ı pusuya düşürerek öldürdü; Küçüm Han, Tatar müttefikleri ve Seydäk (1587 yılında Ruslar tarafından mahkûm edilerek Moskova’ya götürüldü)¹⁹ ile birlikte Ruslar’a karşı direnişine devam etti; ancak başarı sağlayamadı. Daha sonra 1598 yılında Ruslar tarafından mağlup edildi²⁰. Artık yaşlı ve kör olan Küçüm Han, Nogay Orda’ya kaçtı ve burada öldü: *Mangıt hankının içige bardı. Hakkın rahmetige gitti* (Ebu’l-Gazi’ye göre bu 1594-1595’te oldu; Yesipov, Remezov, Yıllıklar ve Armstrong onu Nogayların öldürdüğünü kaydetmişlerdir)²¹. Ruslar onun kalelerini ya da hanlığın ilk kentlerini tespit ederek şehirler kurdular. Tatar Sibir’in yakınlarında Tobolsk (1587) inşa edildi.

İtil-Ural bölgesi ve Orta Asya’yı birbirine bağlayan Sibir, Trans-Sibiryâ ticaretinde önemli bir halka idi, kuzey ormanları ise kürk ticareti için son derece mühimdi. Hanlığın dâhili yapısı hakkındaki bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Cengizîlerin değil Taybuğalıların yapısına benziyordu, Nogaylarda olduğu gibi, *bıy* (bey, beg) ve *sultan* unvanlarını kullanırlardı. Tatar boyları *uluslar* halinde teşkilatlanmıştı, başlarında *mirzalar* bulunurdu, hür olmayan insanlar çoğu zaman *yasak* (vergi kürk olarak toplanırdı) ödeyerek, bir ulustan diğerine geçerlerdi.

KAYNAKLAR

Kolleksiyonlar:

Armstrong, T., (ed.), **Yermak’s Campaign in Siberia**, London, 1974.

Bretschneider, E, **Mediaeval Researches from Eastern Sources**, St. Petersburg, 1888.

Yule, Sir H., **Cathay and the Way Thither**, London, 1913-1916.

Arapça:

Ibn Fadl Allah al-‘Umari, ed. And. tr. K. Lech, *Das Mongolische Weltreich*, Wiesbaden, 1968.

Farsça:

Hudud al-‘alam, ed. M. Sotoodeh, Tehran, 1340/1962, tr. Minorsky.

¹⁸ Frank, **Siberian chronicles**, 23.

¹⁹ **İst. Sibiri**, ii, 32; Armstrong, **Yermak**, 81-82.

²⁰ **İst. Sibiri**, 30-36.

²¹ Abu’l Ghazi, ed. Desmaisons, 177; Armstrong, **Yermak**, 82, 237-243

Mirza Muhammad Haydar Dughlat, **Ta'rikh-i Rashidi**, ed. and tr. E. D. Ross, London, 1898.
Rashid al-Din, **Djami' al-tawarikh**, ed. B. Karimi, Tehran, 1338/1959, ed. A. A. Alizade *et alii*, i/1, Moscow, 1965, tr. Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1936.

Türkçe:

Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, **Shadjara-yi Turk**, tr. P. Desmaisons as *Histoire des Mongols et des Tatares*, St. Petersburg, 1871-1874.

Moğolca:

Cleaves, F. W. (tr.), **The Secret History of Mongols**, Cambridge, Mass. 1982.

Rusça:

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, St. Petersburg, 1843.

Serbina, K. M., **Ustyujkiy Letopisniy Svod**, Moskova-Leningrad, 1950.

Siberian Chronicles, see T. Armstrong, above.

İspanyolca:

Libro del conocimiento, A. van der Wyngaert, *Sinica Franciscana*, i, Florence, 1929.

Almanca:

Johannes Schiltberger, **The Bondage and Travels of J.S.**, ed. J.B. Telfer, London, 1879.

ARAŞTIRMA ESERLER

Egorov, V.L., **İstorişçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XII-XIV vv.**, Moskova, 1985.

Forsyth, J., **A History of the Peoples of Siberia**, Cambridge, 1992.

Frank, A.N., **The Siberian Chronicles and the Taybughid Biys of Sibir**, in *Papers on Inner Asia*, no. 27, Bloomington, 1994.

Lessing, F., **et alii, Mongolian-English Dictionary**, Bloomington, 1982.

Martin, J., **The Tumen' Khanate's Encounters with Muscovy 1481-1505**, in Ch. Lemerrier-Quelquejay *et alii* (eds.), *Passé turco-tatar, présent soviétique*, Paris, 1986, 79-87.

Mueller (Miller), G.F., **İstoriya Sibiri**, Moscow-Leningrad, 1937, i.

Okladnikov, A.P., **et alii (eds.), İstoriya Sibiri**, Leningrad, 1968, i-ii.

Patkanov, S., **Über das Volk der Sabiren**, in *Kelete Szemle*, i (1900), 258-277.

Pelliot, P., **Notes critiques d'histoire Kalmouke**, Paris, 1960.

Pelliot, P., **Notes sur le "Turkestan" de M.W. Barthold**, in *T'oung Pao*, XXVII (1930), 12-56.

Pritsak, O., **The Origin of the name Sibir**, in W. Heissig and K. Sagaster (eds.), *Gedanke und Wirkung. Festschrift zur 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, Wiesbaden, 1989.

Tomilov, N. A., **Etniçeskaya İstoriya Tyurkoyaziçnogo Naseleniya Zaradnosibirskoy Ravnini Kontsa XVI-Naçala XX v.**, Novosibirsk, 1992.